

Onrecht vraagt om verontwaardiging

Over vrouwelijke woede en goede redenen om boos te worden

Katrien Schaubroeck¹

Abstract – Anger divides feminist scholars. Some see in anger an emancipatory tool, an epistemically useful emotion or a downright appropriate reaction in the face of discrimination (Chemaly, Srinivasan). Others warn for the sweet but wrong feeling of revenge that anger might embody (Solnit, Nussbaum). This paper analyses the arguments offered in favour of the two opposing standpoints and suggests that they might not be at odds with one another after all. It proposes that the identification and reappraisal of the emotion of indignation would allow for a unification within the feminist movement as well as a call to action for all concerned about women’s liberation without the backlash.

Inleiding

In de BBC-documentaire “No More Boys And Girls: Can Our Kids Go Gender Free?” (integraal te bekijken op youtube) onderzoekt arts en programmamaker Javid Abdelmoneim of hij een gemengde klas van zevenjarigen meer gendergelijk kan leren denken. Dat dat nodig is, achterhaalt hij al snel wanneer hij met de hulp van kinderpsychologen enkele tests afneemt die een groot verschil tussen de jongens en de meisjes van de klas blootleggen op het vlak van o.a. emotionele ontwikkeling, empathisch vermogen, interesse in wiskunde en zelfvertrouwen. Deze verschillen zijn in lijn met wat de kinderen zelf denken over hoe jongens en meisjes nu eenmaal zijn. Maar Javid wil achterhalen wat oorsprong is en wat gevolg. Met de medewerking van een sympathieke leraar die openstaat voor zelfkritiek en voor het sociale experiment, verwijderen ze alle genderspecifieke verwachtingen uit het klaslokaal (geen roze kapstokken meer voor de meisjes, geen opsplitsing meer van het speelgoed, enz.) en uit de routine van de leraar (die krijgt vanaf nu strafpunten iedere keer hij een meisje uit de klas aanspreekt met ‘darling’). Er

---

1. Katrien Schaubroeck is als hoofddocent verbonden aan het Centrum voor Ethiek van de Universiteit Antwerpen. Dit artikel is vrij beschikbaar volgens de bepalingen van de Creative Commons licentie Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgelideWerken (BY-NC-ND).

worden mannelijke schoonheidsspecialisten en vrouwelijke goochelaars in de klas uitgenodigd. Er worden krachtspelletjes gedaan die de kinderen doen realiseren dat er op de leeftijd van zeven nog geen verschil is in de spierkracht van jongens en meisjes. En de ouders worden betrokken in het denkproces: hoe behandelen ze hun zonen en hun dochters, welke kledij krijgen ze aan, welk speelgoed wordt hen aangeboden? Zeggen dat onze opvoeding niet genderneutraal is, is een open deur intrappen. Maar wat de documentaire zo sterk maakt, is dat ze de omvang en de impact toont van het verschil in opvoeding. Wanneer aan meisjes geen Lego wordt aangeboden, zal hun ruimtelijk inzicht minder goed ontwikkelen, legt neurowetenschapper Gina Rippon uit aan Javid en de kijkers.² Wanneer aan jongens geen andere rolmodellen dan brandweermannen en voetballers worden voorgeschoteld zullen ze zich, begrijpelijkerwijs, sneller associëren met moed en kracht en succes.³ Wanneer meisjes van zeven (maar zelfs peuters van twee) iedere ochtend opnieuw worden geprezen om hun mooie jurkje, rokje, broekje, speldje, schoentjes zullen ze snel begrijpen hoe ze zich moeten gedragen om complimenten te krijgen.⁴

Bijzonder ontstellend vond Javid het verschil in zelfvertrouwen en in emotionele geletterdheid. De meisjes in de klas onderschatten wat ze kunnen of weten. De jongens hadden grote moeite om emoties te noemen. Boosheid was vaak de eerste en enige emotie die in hen opkwam. Kinderpsychologie bevestigt deze hypothese: meisjes onderdrukken hun boosheid vaker dan jongens (Cox 2000). De documentaire is confronterend omdat ze heel herkenbaar weergeeft hoe jongens en meisjes doorgaans worden opgevoed. Alleen daarom al is ze het bekijken waard. Ik noem de documentaire omdat de makers een bepaalde strategie ter re-

2. Het idee dat er van bij de geboorte een verschil is tussen de hersenen van een jongen en die van een meisje, wordt door Cordelia Fine 'neuroseksisme' genoemd (Fine 2011, 2018). Meer recent heeft de Britse neurowetenschapper Gina Rippon (2019) verdedigd dat dat idee een 'self-fulfilling prophecy' is. Het brein is plastisch en wordt gevormd door de stimuli die het ontvangt. Ze gebruikt precies het voorbeeld van Lego: als dat niet aangeboden wordt aan meisjes, zal hun spatiale brein inderdaad minder goed ontwikkelen.
3. Ik bespreek later in dit artikel nog het rapport 'Drawing the future' dat op het Wereld Economisch Forum in Davos in 2018 werd voorgesteld aan de verzamelde Ministers van Onderwijs. Het rapport is gebaseerd op een survey bij meer dan 20 000 kinderen over de hele wereld aan wie werd gevraagd wat ze later willen worden.
4. Hoe normatieve verwachtingen genderrollen creëren, is zowel door filosofen als door empirische wetenschappers onderzocht. De Beauvoir (1949) zei dat men geen vrouw is, maar vrouw wordt. Met haar theorie over de performativiteit van gender drukt Judith Butler (1990), in dezelfde lijn als de Beauvoir, uit dat gender iets is dat men doet. Vrouwen en mannen zijn volgens deze twee grote namen uit de feministische theorie geen biologische maar sociale en normatieve categorieën. De boeken van psychologe Cordelia Fine (2011, 2018) bevatten empirisch gefundeerde kritiek op onderzoek dat zou aantonen dat genderverschillen natuurlijk of aangeboren zijn. Griet Vandermassen (2019) verdedigt het standpunt dat die natuurlijke verschillen er wel zijn. Beide uitspraken (er zijn geen en er zijn wel natuurlijke verschillen) zijn als zodanig compatibel met elkaar, en in elk geval met wat ik in dit artikel wil zeggen, namelijk: het is wetenschappelijk gezien niet eenvoudig om te bewijzen dat jongens en meisjes van nature zus of zo zijn, en het is opmerkelijk hoe vaak we ons als opvoeders niet bewust zijn van de normatieve verwachtingen die we voorspiegelen.

mediëring van het gendersverschil volgen die door hen niet verdedigd wordt, maar nochtans wel bediscussieerbaar is. De voorgestelde strategie in de documentaire is erop gericht dat de jongens hun emotionele woordenschat verrijken en zich minder boos maken. De boodschap is niet: meisjes moeten zich *meer* boos maken.

Nochtans is dat laatste wel de boodschap van menig feministisch boek dat in het kielzog van #metoo uitkwam. In 2018 verschenen zowel *Good and Mad: the Revolutionary Power of Women's Anger* van Rebecca Traister als *Rage Becomes Her: the Power of Women's Anger* van Soraya Chemaly. Met een achtergrond in de journalistiek beschrijven beide vrouwen aan de hand van studies en van voorbeelden uit de actualiteit of uit hun persoonlijke leven hoe woede in en door vrouwen onderdrukt wordt omdat het niet past in het sociaal aanvaarde beeld van hoe een vrouw zich hoort te gedragen. Beide auteurs zien echter een verandering: #metoo toont dat vrouwen het niet meer pikken en zich boos maken. Ook de vrouwenprotesten na de Amerikaanse presidentsverkiezing van 2016, waarbij Hillary Clinton verloor van een zelfverklaard seksueel roofdier, markeren de auteurs als een kantelpunt in de geschiedenis van onderdrukte vrouwelijke woede. Dit kantelpunt stemt beide auteurs hoopvol. Zoals ik verder in dit artikel zal toelichten aan de hand van Chemaly's boek, beschrijven zij woede als een uiting van zelfrespect, als een mechanisme van zelfverdediging, en als een motor voor sociale verandering.

In een dubbele boekbespreking in *The New Republic* laat een andere feministische auteur, Rebecca Solnit, zich slechts gematigd enthousiast uit over deze twee pleidooien voor vrouwenwoede. Ze illustreert haar aarzeling met een parabel uit het zenboeddhisme. Een samurai vraagt aan een zenmeester om hem uit te leggen wat hemel en hel zijn. De meester vraagt aan de samurai waarom hij de moeite zou doen om ook maar iets uit te leggen aan een idioot als hij. Woedend grijpt de samurai naar zijn zwaard. Op het moment dat hij wil aanvallen, zegt de meester "Dat is de hel". En het moment van consternatie en inzicht later zegt de meester "Dat is de hemel". Voor Solnit is het punt duidelijk: woede staat gelijk met geweld en onwetendheid, en wijsheid is net gelegen in de afwezigheid van woede. De matig enthousiaste boekbespreking van Solnit geeft uiting aan een fundamentele discussie die zich in de feministische filosofie afspeelt. Martha Nussbaum is de bekendste feministische filosofe die zich uitspreekt tegen woede als een bruikbare en rationele emotie. Vele feministische filosofen bekritisieren Nussbaum en noemen woede een noodzakelijke en gepaste reactie op onderdrukking. In deze paper wil ik nagaan waar het meningsverschil op teruggaat en of het werkelijk zo groot is als het lijkt. Hebben voor- en tegenstanders van woede hetzelfde doel voor ogen? Waar gaat de feministische strijd volgens hen om? Geven ze dezelfde invulling aan woede? Ik zal de tegengestelde standpunten van Soraya Chemaly en Rebecca Solnit analyseren en nader onderzoeken met behulp van filosofische argumentaties (afkomstig van Kate Manne, Amia Srinivasan en Martha Nussbaum) om te kijken hoe diep het water tussen hen echt is.

In de eerste sectie bespreek ik de positie van Chemaly die naadloos past in het raamwerk dat Kate Manne uiteenzet in haar boek *Down Girl. The Logic of Misogyny* (2017). Deze theorie over wat misogynie is, helpt te verklaren waarom vrouwen veel goede redenen hebben om boos te zijn maar waarom die boosheid tegelijkertijd contraproductief is. De resulterende ‘double bind’ of het dilemma waarin vrouwen zich bevinden is een curieus verschijnsel en lastig vraagstuk zoals ik zal uitleggen. Een mogelijke oplossing voor het dilemma ligt in de positie verdedigd door Solnit, en filosofisch beargumenteerd door Nussbaum: laat boosheid ten alle tijde achterwege. Deze positie bespreek ik in sectie 2. De synthese, uitgewerkt in sectie 3, bestaat in het maken van onderscheiden tussen soorten boosheid. Aan de hand van een recente speech van Alexandria Ocasio-Cortez illustreer ik hoe het inroepen van de emotie van verontwaardiging ten eerste helpt om te ontsnappen aan het dilemma, en ten tweede toont dat het water tussen de twee feministische posities helemaal niet zo diep is als het lijkt.

Meisjes plagen is om liefde vragen

Soraya Chemaly’s worsteling met woede is voor een groot deel autobiografisch. *Rage Becomes Her* begint met een herinnering aan de dag dat ze haar moeder driftig en ritmisch stukken servies van het balkon zag gooien waarna ze met een uitgestreken gezicht, volmaakt rustig en ter beschikking terugkeerde naar de keuken om zich te wijden aan haar taak: het huishouden en de zorg voor man en kinderen. Een ander centraal voorbeeld is dat van haar dochter die in de kleuterklas door een jongen gepest werd. Maar de ouders van de jongen zagen het anders, en ook Chemaly zelf had jaren nodig om het als pesten te durven benoemen. Ochtend na ochtend stond ze tezamen met andere ouders in de klas te kijken naar hoe haar dochter een toren bouwde die vervolgens ochtend na ochtend kapot gemaakt werd door een jongen die daar duidelijk plezier in schepte. Op zich is dit een mogelijk onschuldige en in elk geval herkenbare interactie tussen kinderen. Maar de reactie van de ouders van de jongen geven aan waar het probleem zit: wanneer het meisje haar onvrede en boosheid toonde, drukten zij hun spijt uit, en hun hoop dat het meisje zich snel beter zou voelen, maar riepen ze hun zoon niet tot de orde. Ook Chemaly zelf gaf aan haar dochter de boodschap dat ze niet flauw moest doen, zichzelf maar moest schikken naar de eigenaardigheden van de jongen, en de toren kon bouwen op een ander moment of een andere plaats. Met andere woorden: de boosheid van de kleuter werd niet gelegitimeerd door de omstaande volwassenen. Dat hier een genderdynamiek meespeelt, valt in het geval van de ouders van de jongen niet te bewijzen. (Zouden ze ook zo berustend hebben gereageerd als hun kind een dochter was? Of als het slachtoffer van hun zoons destructiedrang een jongen was?) Maar Chemaly spreekt voor zichzelf en zij zet dit voorbeeld op een spectrum van onderdrukte woede bij de vrouwen in haar familie.

Zoals de BBC-documentaire aantoont doen genderstereotypingen in de kleuterklas al hun werk. Tegen dat ze zeven jaar oud zijn, zien meisjes voor zichzelf een toekomst als verpleegkundige, moeder, leerkracht, en niet als sportkampioen, dokter, astronaut.⁵ Ze verdragen de agressie en drukte van jongens als ‘normaal’, ze leren hun eigen agressie inslikken. Als dat jongensgeweld zich tegen hen richt, kregen de meisjes in mijn kindertijd vaak vergoelijkend te horen ‘meisjes plagen is om liefde vragen’. Dat leek inderdaad ook zo te zijn, het plagen *was* een manier om aandacht te vragen. Maar is dat wel zo onschuldig? Wanneer deze dynamiek tussen kleine jongens en meisjes zich onbekritiseerd verderzet, hoeft het niet te verbazen dat menig volwassen man het normaal, onschuldig en zelfs knap van zichzelf vindt dat hij vrouwen op straat nafluit, ongevraagd aanspreekt, hun uiterlijk becommentarieert. Wat er mis is met die publiek aanvaarde omgang met vrouwen, wordt in één klap duidelijk als je het Youtube-filmpje ‘ten hours of walking in NYC as a woman’ (2014) bekijkt.⁶ Tijdens de tien uur durende opname van een vrouw die in T-shirt en spijkerbroek door NYC wandelt, werden meer dan 100 ongevraagde seksueel getinte aansprekingen door mannen (‘sexual street harassment’) geteld, gaande van ‘hi sweetie, looking good’ tot ‘can I give you my number?’ tot ‘you should smile more, honey’.

Door vreemden nagefloten of seksueel getint aangesproken worden op straat wordt in het Engels ‘cat-calling’ genoemd. Terwijl de term ‘flirten’ onschuldig klinkt en bovendien genderneutraal (zowel mannen als vrouwen kunnen flirten), wordt met de term ‘cat-calling’ duidelijk dat er een genderdynamiek en machtsrelatie speelt. Vele mannen zijn zich van geen kwaad bewust en hebben niet de bedoeling om hun macht te tonen, maar hun fluiten is, op de keper beschouwd, een vorm van aandacht opeisen bij iemand die hen dat helemaal niet verschuldigd is. In het fenomeen van ‘incels’ (‘involuntary celibates’) neemt dit idee van ‘recht op aandacht krijgen van een vrouw’ of zelfs ‘recht op seks’ een extreme vorm aan. In de boeken *Down Girl* (2017) en *Entitlement* (2020) legt filosofe Kate Manne de machtsdynamiek achter fenomenen als incels en cat-calling haarfijn bloot. Het is dezelfde machtsdynamiek die verklaart waarom woede een emotie is die vaker bij mannen wordt aangetroffen en waarom vrouwen vaak het object zijn van die woede. Vooraleer ik Mannes redenering uiteenzet, wil ik eerst de machtsdynamiek verder beschrijven en illustreren met uitingen ervan.

-
5. De meisjes in deze documentaire zijn geen uitzonderingen. Er is een waaier aan studies die bevestigen dat jongens en meisjes andere professionele ambities hebben, en die een verband leggen met de genderspecifieke verwachtingen van de ouders en andere opvoeders. Een overzicht van deze studies is te vinden in het rapport ‘Drawing the future’ van Brits expertisecentrum Education and Employers (2018). In een wereldwijde studie vroegen zij aan 20 000 kinderen tussen 7 en 11 jaar oud wat ze wilden worden later. Het merendeel van de jongens wilde sportman worden, het merendeel van de meisjes leerkracht.
  6. Sofie Peeters maakte met ‘Femme de la rue’ (2013) een Brusselse versie van ongeveer dezelfde ervaring.

Cat-calling is een vorm van macht uitoefenen niet alleen omdat het aandacht opeist, maar bovendien ook de publieke ruimte.⁷ De cisgendered, heteroseksuele man die een vrouw nafluit op straat of (wanneer we cat-calling in een bredere context van discriminatie plaatsen) een homoseksueel koppel beschimpt, voelt zich de koning van de publieke ruimte, en beperkt de bewegingsvrijheid van vrouwen en seksuele minderheden die bijvoorbeeld zullen aarzelen om nog hand in hand of met een strakke jurk op straat te lopen, als ze zich al überhaupt nog (op dat uur) in de publieke ruimte durven te begeven. Behalve het opeisen van aandacht en ruimte is er nog een tweede aspect aan cat-calling dat de vrouwonvriendelijkheid ervan aantoont: het is de uiting van een objectiverende blik. Een vrouw wordt, al is het maar gedurende een fractie van een seconde, herleid tot een object dat bekeken, gemeten en luidop beoordeeld kan worden. Martha Nussbaum (1995) heeft bekend werk geleverd over het probleem van objectivering: de herleiding van een individu tot een begerenswaardig lichaam kan een plaats hebben in bepaalde contexten zoals een seksuele relatie met wederzijdse toestemming, legt zij uit, maar het is in andere contexten ongepast en respectloos. Vele feministische filosofen hebben de objectivering van het vrouwelijke lichaam geduid als een typisch kenmerk van de westerse patriarchale samenleving (Nussbaum 1995; Langton 2009; Eaton 2013).

Chemaly bespreekt het probleem van objectivering aan de hand van het fenomeen van sexting. Zowel jongens als meisjes (en zowel volwassenen als jongeren, overigens) vragen elkaar wel eens om seksueel getinte foto's. Maar er treedt een discrepantie op, wereldwijd maar ook bij jongeren in België, wanneer onderzoekers vragen naar hoe sterk ze zich onder druk gezet voelen om de foto te sturen (31% van de meisjes en 9% van de jongens in de Belgische studie) en of ze spijt hebben achteraf (33% van de meisjes, 15% van de jongens). Meisjes geven aan dat jongens boos worden wanneer ze niet op de vraag willen ingaan, terwijl dat omgekeerd niet het geval blijkt te zijn.⁸ Chemaly vertelt dat ze tijdens een workshop met jongeren een gesprek had over sexting, waarin ze vroeg of jongeren soms zonder toestemming foto's deelden met vrienden. Er was één jongen die Chemaly provokeerde met de stelling dat hij niet begreep wat er fout was aan het tonen van een naaktfoto van zijn vriendin aan zijn vrienden. Hij zei: "What's the difference between sharing a picture of my toaster and sharing a picture of my naked girlfriend? Either way, the picture is mine" (Chemaly 2018, 28). De provocatie van de jongen zou Chemaly geen zorgen hebben gebaard (het is per slot van rekening een puber) ware het niet dat niemand in lachen of in woede uitbarstte. Niemand trok de vergelijking tussen een broodrooster en een vrouw in twijfel. Geen van de meisjes gaf aan zich beledigd te voelen en hoewel daar meer-

7. Ik dank een anonieme reviewer voor deze toevoeging.

8. <https://www.sensoa.be/sexting-bij-jongeren-feiten-en-cijfers>. Geraadpleegd op 8 januari 2021.

dere verklaringen voor mogelijk zijn, vraagt Chemaly zich in het boek af wat het ergste zou zijn: dat de meisjes de vergelijking onschadelijk vinden, of dat ze zich wel beledigd voelen maar die emotie inslikken om de jongen maar niet tegen de haren te strijken. In beide verklaringen wordt het werk gedaan door aanpassing aan verwachtingen, verwachtingen over hoe mannen versus vrouwen zich horen te gedragen, wat ze horen leuk te vinden, wat ze horen te doen en te laten.

In Kate Mannes recente filosofische analyse van misogynie spelen deze verwachtingen de sleutelrol. Het boek *Down Girl. The logic of misogyny* kwam uit enkele maanden voor *Rage Becomes Her*, en steunt bovendien op dezelfde voorbeelden uit de Amerikaanse actualiteit (Hillary Clintons nederlaag, de Isla Vista killings door een lid van de incel-gemeenschap (involuntary celibates), de verkrachting van een bewusteloze vrouw door zwemkampioen en Stanford-student Brock Turner). Maar Manne zet deze voorbeelden specifieker in als argumenten voor haar opvatting over hoe we misogynie moeten begrijpen. Misogynie, of vrouwenhaat, is volgens Manne geen psychologisch verschijnsel, laat staan een mentale stoornis bij een enkeling. Die psychologische opvatting maakt de term volgens haar quasi waardeloos want haast onmogelijk toe te passen. Het is immers erg moeilijk om te achterhalen wat de precieze motieven van iemand echt zijn (zie Manne 2017, 44).

We zouden het begrip veel nuttiger kunnen aanwenden door misogynie niet op te vatten als een persoonlijke houding of gevoel maar als een maatschappelijke structuur van vrouwenonderdrukking. En die structuur wordt onmiskenbaar zichtbaar als geluisterd wordt naar de ervaringen van wie eronder lijdt. Voor Manne is misogynie een sociaal en politiek fenomeen dat de vorm aanneemt van “hostile social forces that will tend to be faced by a (wider or narrower) class of girls and women because they are girls and women in that (more or less fully specified) position, and that serve to police and enforce a patriarchal order” (2017, 63). Misogynie uit zich volgens Mannes definitie in het opleggen en de naleving controleren van bepaalde gender-specifieke rollen en normen. Om deze genderrollen te beschrijven spreekt Manne over ‘feminine-coded goods’ versus ‘masculine-coded privileges’ (2017, 107-113). Van vrouwen wordt verwacht dat ze geven, bewonderen, zorgen, diensten verlenen, van mannen wordt verwacht dat ze leiden, geld verdienen en macht uitoefenen. Precies in deze verwachtingen ten aanzien van vrouwen versus mannen in onze westerse samenleving ziet Manne het patriarchaat actief. Ze schrijft: “For if patriarchy is anything here and now, that is, in cultures such as the United States, the United Kingdom, and Australia, I believe it consists largely (though not exclusively) in this uneven, gendered, economy of giving and taking moral-cum-social goods and services” (2017, 107). Dat de gelijkheid tussen man en vrouw wettelijk is verankerd, betekent nog niet dat het patriarchaat achter ons ligt. Dat een eeuwenlange geschiedenis van actieve vrouwenonderdrukking ons nog steeds parten speelt, toont zich wanneer vrou-

wen een ‘moral-cum-social good’ willen dat hun traditioneel gezien niet toekomt, bijvoorbeeld presidentiële macht. Hillary Clinton is vernederd, geridiculiseerd, gedemoniseerd *als vrouw*. Het is omdat ze een vrouw is, dat ze na een TV-debat waarin beide kandidaten tijdens de pauze naar het toilet gingen, walgelijk (‘disgusting’) werd genoemd door Trump. Het is omdat ze een vrouw is, dat politieke compromissen uit haar verleden onvergeeflijk waren (terwijl de morele blunders op Trumps kerfstok blijkbaar geen enkele objectie vormden). Het is omdat ze een vrouw is, dat ze als machtsgeil of ziekelijk ambitieus wordt afgebeeld. Clinton trad de klassieke rolverdeling met de voeten, en dat moest afgestraft worden. Mannes visie verheldert niet alleen Clintons nederlaag, maar verklaart ook andere fenomenen zoals het opkomen voor geweldenaars in plaats van de slachtoffers van seksueel grensoverschrijdend gedrag. De verkiezing van zelfverklaard seksueel roofdier Donald Trump is voor Manne een bewijs van dergelijke ‘himpathy’, een neologisme waarmee ze de grotere bereidheid tot empathie met mannelijke daders dan met vrouwelijke slachtoffers aanduidt (2017, 197). Hempathe is volgens Manne de motor achter de neiging om in het geval van seksuele intimidatie of seksueel geweld de schuld bij het slachtoffer te leggen, of op een andere manier de dader te verontschuldigen: zij had het erom gevraagd, hij was dronken, hij kan dat niet zo bedoeld hebben want hij is geen verkrachter, enz.).

De keuze van Kate Manne om misogynie niet te zien als een individuele psychische toestand van vrouwenhaat maar als een sociale disciplinerende praktijk die gendernormen handhaaft, heeft het voordeel dat het ‘de logica’ van vrouwenonderdrukking heel duidelijk maakt. De ondertitel van Mannes boek luidt niet voor niets: ‘the logic of misogyny’. Aan de hand van het voorbeeld van een gefrustreerde klant in een restaurant maakt Manne de logica inzichtelijk: wie niet volgens verwachting bediend wordt, wordt boos. Die boosheid is normaal, logisch zelfs. De fundamentele vraag moet zich dus richten op de inhoud van de verwachtingen: zijn die ‘logisch’ of ‘normaal’? Is het normaal dat een klant bediend wil worden door een ober? Is het normaal dat vrouwen instaan voor het leeuwendeel van de zorgtaken in een gezin? Is het normaal dat vrouwen de publieke ruimte in het donker niet durven betreden? Is het normaal dat een man boos wordt als een vrouw niet ingaat op zijn avances? Is het normaal dat van meisjes verwacht wordt dat ze er mooi uitzien? Die vragen stellen vele mensen in onze samenleving, inclusief de beleidmakers, zich zelden.⁹

9. Feministische, anti-racistische en andere activisten die zich inzetten voor de rechten van minderheden stellen deze vragen al lang natuurlijk. Af en toe kom je dit soort vragen ook tegen bij politieke beleidmakers. Rebecca Solnit geeft als voorbeeld een verrassende want nogal atypische speech van de Indische premier Narendra Modi aangaande de verkrachtingen in zijn land. Hij zei: “Parents ask their daughters hundreds of questions, but have any parents ever dared to ask their son as to where he is going, why he is going out, who his friends are? After all, a rapist is also somebody’s son. He also has parents” (Modri geciteerd in Solnit 2017b, 98).

Mannen, of preciezer gesteld mensen die zich identificeren als man worden vaker boos, niet alleen op elkaar maar ook op vrouwen (Wharton 2014). In het bijzonder ontlokken waargenomen bedreigingen van hun mannelijkheid een boze, agressieve reactie (Dahl 2015). Vrouwen krijgen dus veel woede over zich heen. Voor Kate Manne is deze woede logisch. Die vijandige reacties staan immers in dienst van het handhaven van de normen: wie uit de pas dreigt te lopen wordt tot de orde geroepen. Een bijzonder efficiënt maar hoogst frustrerend en oneerlijk middel om een onrechtvaardige status quo te behouden is vrouwen het zwijgen opleggen wanneer ze de onrechtvaardigheid willen aankaarten. Iemand het zwijgen opleggen kan via intimiderende uitspraken of het verheffen van een stem, door dreigingen, maar ook door fysiek geweld dat soms dodelijk kan zijn (Manne 2017, Solnit 2017a). Vrouwen worden vaker in de rede gevallen, vrouwelijke studenten vragen veel minder om het woord dan mannelijke, van vrouwen wordt sneller dan van mannen gedacht dat ze te lang aan het woord zijn, te veel ruimte opeisen (studies geciteerd door Chemaly 2018, 156-157-158).

Een stuitend voorbeeld van intimidatie waar ik mij recent pas bewust van werd (en dat dat pas recent was, maakte het zo stuitend) is dat van de arme Medusa. Dertig jaar lang ken ik het verhaal van Perseus en Medusa al, en nooit heb ik me gerealiseerd welk onrecht Medusa was aangedaan. De Britse classica Mary Beard opende mij de ogen voor het tragische lot van Medusa in haar boek *Women and Power* (2017). Medusa werd verkracht door Poseidon in een tempel van Athena. En Athena vond dat Medusa daarvoor gestraft moest worden. Haar haren veranderden in slangen, en haar blik versteende al wie haar aankeek. Levenslange eenzaamheid was haar deel. Omdat een man (een god) dacht dat hij recht had op haar. En, bekeken door de bril van 'silencing' als strategie: omdat ze anders misschien wel zou durven haar kant van het verhaal te geven.

Vrouwen horen te zwijgen. En nochtans hebben ze vele redenen om boos te worden. Als groep worden ze immers vaak achtergesteld of ondergewaardeerd.¹⁰ Ik geef slechts drie voorbeelden van structureel onrecht waar vrouwen mee geconfronteerd worden: de professionele sfeer, de medische en de huiselijke. Chemaly citeert een studie van het Wereld Economisch Forum uit 2017 waarin wordt gesteld dat het nog 217 jaar zal duren vooraleer de loonkloof gedicht is. Voor vergelijkbaar werk worden vrouwen minder betaald dan mannen. Het is waar dat zij in andere sectoren werken, maar die sectoren zijn lager betaald net omdat er hoofdzakelijk vrouwen werken, stelt Chemaly. Haar stelling is gebaseerd op economisch onderzoek naar het aandeel van beroepssegregatie in de verklaring van de loonkloof (zie bv. Blau & Kahn 2016). Ze vat de conclusie van die studies samen als:

10. Ik ontken dus niet dat ook mannen op individuele basis veel onrecht kan worden aangedaan, maar het onrecht waar het mij hier over gaat is structureel onrecht: een onrechtvaardige ongelijkheid die vervat zit in en gereproduceerd wordt door de manier waarop instituten en andere sociale structuren functioneren.

“In category after category, when women migrate into a field, their salaries drop. When men go into a field, salaries go up. Women are working in lower-pay sectors – sectors that pay lower *because* women dominate them” (2018, 84-85). En ze verwijst naar cijfers volgens de welke 26 van de 30 hoogst betaalde jobs hoofdzakelijk door mannen worden ingevuld, en 23 van de 30 laagst betaalde jobs door vrouwen. Niet alleen het soort werk dat vrouwen typisch doen, maar ook het feit dat ze potentieel moeder zijn heeft invloed op hun inkomen en hun jobkansen. Tien jaar geleden hoorde ik een mannelijke professor zeggen dat een welbepaalde vrouwelijke post-doc geen goede professor kon worden omdat ze vier kinderen had. Ze zou nooit haar volle aandacht aan het werk hebben kunnen geven. Verschillende van zijn mannelijke collega’s hadden er ook vier. Maar voor een man is dat anders – zo moet hij gedacht hebben. Deze anecdote is geen uitzondering op de regel, zoals een recente studie genoemd door Chemaly aantoonde. In 2014 werden 500 mannelijke managers uit het Verenigd Koninkrijk gevraagd naar hun perceptie van vrouwelijke werknemers. Een derde van de managers gaf toe dat hij liever een mannelijke dertiger dan een vrouwelijke zou aannemen zodat er geen ‘risico’ was op zwangerschap en bijkomende kosten voor de werkgever. Een even hoog aantal twijfelde eraan om een vrouw met kinderen aan te nemen voor een leidinggevende functie. Misschien lijken deze opvattingen ‘normaal’ vanuit managersperspectief. Maar ze zijn ook kortzichtig en hardvochtig. Ja, er zijn natuurlijke verschillen tussen mannen en vrouwen, en wanneer een man en een vrouw samen een kind willen, zal de vrouw daar het eerste jaar meer in moeten investeren en meer voor moeten opofferen dan een man, in fysieke termen alleen al. Maar dat zij daardoor ook minder kansen krijgt op de arbeidsmarkt en gepercipieerd wordt als professioneel minder bekwaam, is geen logisch gevolg maar een keuze die onrechtvaardig is.

Genderdiscriminatie in de professionele context gaat niet enkel om de kans op een job. Ook eenmaal een job gekregen, kan de inhoud van een job of van een werkomgeving discrimineren op basis van gender. De uitgever van de Harry Potter-boeken had aan Joanne Rowling geadviseerd om enkel haar initialen op de kaft te drukken (Chemaly 2018, 166). Een genderneutrale auteursnaam zou zorgen voor een groter lezerspubliek onder jongens. Er is met andere woorden nog niet erg veel veranderd sinds Mary Ann Evans ervoor koos om te publiceren onder het pseudoniem George Eliot. Een boek geschreven door een duidelijk vrouwelijke auteur wordt niet of minder door mannen gelezen, dat hebben P.D. James en A.S. Byatt misschien ook bedacht. Maar als men stilstaat bij de realiteit die deze keuzes motiveert, begrijpt men de onredelijkheid en de onrechtvaardigheid van de situatie (en zou men boos kunnen worden, zoals bij deze lezer van Chemaly’s boek het geval was). Want deze onherkenbaar vrouwelijke auteurs bewijzen net dat zij, ook al zijn ze een vrouw, evengoed voor mannen als voor vrouwen schrijven. Waarom wordt dat bewijs dan niet gezien als een reden om de perceptie aan de

kant van het lezerspubliek te veranderen, eerder dan als een reden om het vrouwelijke geslacht van de auteur te blijven verdoezelen?

Een tweede voorbeeld van een domein in de samenleving waar de oneerlijkheid van de ongelijke behandeling van mannen en vrouwen vaak niet gezien wordt, is de medische sector. In haar boek *Invisible Women* illustreert Caroline Criado Perez (2019) een feit dat door feministen al lang wordt aangeklaagd: dat 'mens zijn' in vele contexten impliciet gelijk wordt gesteld met 'man zijn'. Criado Perez haalt onder andere linguïstisch onderzoek aan ter ondersteuning. In vele talen wordt 'hij' en 'zijn' wanneer genderneutraal bedoeld ('the generic masculine') toch begrepen als verwijzend naar mannen (Criado Perez 2019, 5). Maar centraler in haar boek staan de gevolgen van deze 'default male' in de praktijk. In geneeskunde betekent het dat de standaard patiënt een mannelijk lichaam heeft. Criado Perez beschrijft in detail hoe het kan dat vrouwen over het hoofd worden gezien in geneeskundig onderzoek. Omdat hun hormonen de studieresultaten zouden beïnvloeden worden vrouwen uitgesloten uit de testfase van bepaalde medicijnen bijvoorbeeld. Dat impliceert dat ze ofwel het medicijn niet kunnen krijgen (Criado Perez verhaalt het schrijnende voorbeeld van het ebola-vaccin dat niet aan zwangere vrouwen werd gegeven omdat niet geweten was wat het effect zou zijn op de foetus) ofwel medicijnen of dosissen krijgen toegediend die schadelijk voor hen zijn (Criado Perez geeft het voorbeeld van een pijnbestrijdingsmiddel waarvan de standaard voorgeschreven dosis te hoog is voor vrouwen, wat pas bekend raakte nadat vrouwen versuft door het medicijn verkeersongevallen veroorzaakten). Maar ook in de ontwerpfase van studies worden vrouwen benadeeld, argumenteert Criado Perez, doordat bepaalde lichamelijke klachten of ziektes waaraan vooral zij zijn blootgesteld niet in het vizier verschijnen van de wetenschap die historisch gezien gedomineerd werd door mannen. Zo is er bijvoorbeeld nog steeds heel weinig onderzoek gebeurd naar kanker, miskramen en onvruchtbaarheid en blootstelling van vrouwelijke poetshulpen aan chemicaliën (Criado Perez 2019, 115-116).

Een derde domein waar de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen op een zeer schadelijke manier uitspeelt, is het huiselijke domein. Met de dood van de Aalsterse politica Ilse Uyttersprot in de zomer van 2020 is nogmaals de aandacht gevestigd op het probleem van femicide. Kate Manne analyseert femicide als een voorbeeld van handhaving van gendernormen: een man die een vrouw het zwijgen wil opleggen, haar autonomie niet respecteert en zijn eigen schaamte niet wil voelen wanneer zij hem bekritiseert of verlaat of op een andere manier niet-dienstbaar is. Femicide is een extreem geval van misogynie, maar de genderongelijkheid in partnerrelaties wordt door vele gehuwde vrouwen ervaren als frustrerend en onrechtvaardig. Zo verwijst Chemaly naar sociologische onderzoeken die tonen dat scheidingen in de VS dubbel zo vaak door vrouwen als door mannen worden aangevraagd, dat mannen twee maal zo vaak hertrouwen als vrouwen, en

dat vrouwen die niet in een relatie staan en geen kinderen hebben de enige vrouwen zijn die even veel tijd en vrijheid hebben om hobby's uit te oefenen als getrouwde mannen (2018, 78-79). Chemaly citeert een uitspraak van de sociologe Lisa Wade die verrassend doet denken aan uitspraken over het huwelijk gedaan door Hegel en Kant meer dan anderhalve eeuw geleden. Kant zei: "There is no denying that owing to her weakness the wife needs the protection of the husband, and is subject to his deciding influence in the directing of her actions" (Kant 1997, 413). Weinig mensen in het Westen zullen die stelling nog willen verdedigen. Maar ze is wel nog altijd een goede weergave hoe sommige vrouwen het huwelijk ervaren. Wade zegt: "[Marriage] is a moment of subordination for women more so than men, [because women] subordinate themselves and their careers to their relationship, their children, and the careers of their husbands" (Wade geciteerd in Chemaly 2018, 79). Het zijn dit soort vaststellingen die ertoe leiden dat feministen en leden van de LGBTQIA+ community al jaren een discussie voeren over de vraag of het huwelijk een instituut is dat moet verdedigd worden en meer inclusief gemaakt, dan wel bestreden en eventueel vervangen door een ander samenlevingsmodel (zie Brake 2012; Schaubroeck 2019).

Toen ik de boeken van Kate Manne en Soraya Chemaly voor het eerst las, stelde ik mezelf gerust dat het op papier veel akeliger en erger lijkt dan in het echt. Ik zelf heb immers toch weinig last van misogynie? Ik word even goed betaald als mijn mannelijke collega's, ik heb nog geen lichamelijk geweld ervaren, en de gelijke verdeling van de zorg voor kinderen en het huishouden zijn bespreekbare thema's. Daarbij moet ik vermelden dat ik een witte, cisgendered, gehuwde vrouw uit de hogere middenklasse ben met een vaste baan en met andere privileges die mij beschermen tegen sociale kwetsbaarheid. Die positie beïnvloedt ongetwijfeld mijn ervaringen. Niettemin dacht ik dat die positie zo breed gedeeld was dat ik geaard heb om het boek *Down Girl* te lezen met de eerste Bachelorstudenten Wijsbegeerte omdat het misschien een overdreven negatief geluid liet horen. Maar dankzij de eerlijkheid van de studenten werd mij al snel duidelijk hoe belangrijk het was om dit boek net wel te lezen met hen. In mijn aarzeling was ik niet alleen naïef geweest in de onterechte generalisering van mijn privileges, ik was ook ten prooi gevallen aan wat Chemaly 'the just-world belief' noemt (2018, 233-234). Hopen dat de wereld een rechtvaardige plaats is en denken dat dat het geval is, zijn twee verschillende houdingen, zegt Chemaly. Ze contrasteert zichzelf met een conservatieve vrouwelijke auteur die tijdens een discussie op televisie de cijfers en feiten door Chemaly aangehaald steeds ondermijnde met de woorden "This is not a world I recognize". Volgens Chemaly was dit een geval van ontkenning gemotiveerd door de wens om een conservatieve identiteit te kunnen behouden. En ze voelt zich gesteund door studies die stellen dat "women who adhere to conservative gender ideologies are more likely to deny their own anger and to respond poorly to other women who display anger, particularly in ways that highlight

failures in comforting social systems” (2018, 233). Maar ik zou in wat volgt willen toevoegen dat dezelfde afwerende reactie ook steek houdt op basis van andere motieven die niet meteen met politieke oriëntatie te maken hebben.

Ook vrouwen die in het algemeen wel overtuigd zijn van het kwaad dat geschiedt in de vorm van seksisme en misogynie en de traditionele rolpatronen die deze schade bestendigen, kunnen zich alsnog in concrete situaties afschermen van die realisatie door valselijk te denken dat zij gespaard blijven.¹¹ Hopen dat de wereld een rechtvaardige plaats is en denken dat dat het geval is, zijn volgens mij helemaal niet zo tegengesteld aan elkaar als Chemaly stelt. Net omdat je hoopt dat andere mensen goed zijn, vertrouw je erop dat ze dat ook zijn, en ga je er in je dagelijkse omgang vanuit dat je niet onrechtvaardig behandeld zult worden.¹² Als een bepaalde inbreuk op je lichamelijke integriteit (zoals een aanraking die je niet wilt), of een aanslag op je autonomie (zoals een intimiderende uitval door een gesprekspartner) die verwachting dreigt weg te vagen, is het een natuurlijke reflex om aan de dreigende elementen een onschuldige interpretatie te geven. Sara Ahmed kan deze reactie goed begrijpen wanneer ze stelt “you have to let the violence in in order to get it out”.¹³ Het is niet fijn om te beseffen dat je het slachtoffer bent geweest van geweld, dat jou iets is aangedaan. Het voelt soms beter om de zaak van je af te schuiven en te doen alsof wat gebeurde ‘normaal’ is, of ‘onschuldig’.¹⁴ De stilte in mijn klas van 1^e Ba-studenten was geladen toen een studente vroeg wat eigenlijk telde als een verkrachting. De definitie ‘penetratie zonder instemming’ vond zij te breed. Moest er niet altijd ook geweld bij komen kijken? Een positief antwoord op die vraag zou haar pijnlijke realisaties bespaard hebben, werd duidelijk nadat we verder nadachten over de morele implicaties van een negatief antwoord op die vraag. Een medestudente durfde een verhaal vertellen dat voor de jonge hetero- of biseksuele cisgendered vrouwen in de groep een al te gekend patroon had: met een goede vriend naar huis gaan, flirten, kussen, zeggen dat je

11. Zoals een anonieme reviewer terecht opmerkte, speelt positionaliteit hier een rol: de geruststellende gedachte dat jij wel gespaard zult blijven, is allicht enkel een luxe voor vrouwen die beschermd zijn door vele privileges. Maar ook vrouwen in kwetsbare posities die in werkelijkheid reeds slachtoffer zijn geworden van misogynie of andere vormen van onderdrukking, kunnen de illusie hoog houden, en wel om begrijpelijke psychologische redenen, zoals ik uitleg aan de hand van Ahmed.
12. De stelling dat hoop uitgaat van een vertrouwen, en niet van een waarschijnlijkheid of een zekerheid, is o.a. door filosofe Adrienne Martin (2014) uitgebreid onderzocht. Dat vertrouwen en hoop een waardevol goed zijn, zowel psychologisch als moreel gezien, zowel voor het individueel welzijn als voor maatschappelijke vooruitgang, is ook door Victoria McGeer (2008) verdedigd. Ik heb hun filosofische conceptualisatie van vertrouwen en hoop in gedachten.
13. Deze uitspraak doet Sara Ahmed tijdens haar lezing “Closing the door. Complaint as diversity work” die integraal te beluisteren is op Youtube en samengevat wordt in de blogpost ‘Scratching a brick wall’ (Leni Van Goidsenhoven en Katrien Schaubroeck) op de A*-blog van the Antwerp Gender And Sexuality Studies Network: <https://www.uantwerpen.be/en/research-groups/antwerp-gender-sexuality-network/blog/>.
14. Een anonieme reviewer wees mij hier op de literatuur over cognitieve dissonantie die ook een plausibele psychologische verklaring biedt van dit conflict-vermijndend gedrag.

niet verder wil gaan dan dat, en enkele minuten later dan toch seks hebben die je niet durft te weigeren om de man niet te beledigen of boos te maken. Deze ervaring in de les benadrukte Kate Mannes boodschap dat het belangrijk is om iedereen, ongeacht hun genderidentiteit, te doen beseffen dat het herkenbare verhaal van verleiding en geen nee durven zeggen, geen onschuldig relaas van een normale gang van zaken is. Dat er aannames en verwachtingen onder schuilen die we in vraag moeten stellen. En dat inderdaad verkrachtingen niet alleen gepleegd worden door brutale misdadigers (Manne 2017, 180).

Vraag aan een vrouw of ze vaak denkt aan de mogelijkheid verkracht te worden, en ze zal waarschijnlijk nee zeggen, voorspelt Chemaly (2018, 130). Vraag haar vervolgens, gaat Chemaly verder, of ze er soms van afziet om een eindje te gaan joggen omdat de duisternis al valt, of ze op het Perron scant in welke wagons er reeds mensen zitten, of ze in een verlaten parkeergarage haar adem inhoudt en hoopt dat ze geen stappen zal horen achter haar, of ze 's avonds laat te voet op weg naar huis belt naar een vriendin omdat ze weet dat de kans dan kleiner is dat ze wordt aangesproken of lastig gevallen. Het zijn retorische vragen. Vaak zijn mannen zich niet bewust van deze overlevingstactieken van vrouwen (hoewel #metoo ook bij mannen het bewustzijn heeft doen groeien). En vaak zijn vrouwen zich niet bewust van de onrechtvaardigheid van de noodzaak van deze tactieken. Zolang men aanvaardt dat dit nu eenmaal bij het leven van een vrouw hoort, wordt men niet kwaad. Maar van zodra men zich realiseert dat het leven van een vrouw niet zo hoeft te zijn, dat gendernormen en sociale verwachtingen hier even goed een rol spelen als 'natuurlijke oorzaken', roert de opstandigheid zijn hoofd. Dan worden vrouwen kwaad. En dan komen jonge vrouwen na de lessenreeks naar mij toe met de vraag: en wat nu?

Wat is het nut van zich kwaad maken? Chemaly noemt het 'the first sign of defense' (2018, 178). Maar hoe pak je die verdediging dan aan? Tegen wie of wat moet je je verdedigen? Tegen wie richt je je boosheid, bijvoorbeeld? Moet J.K. Rowling boos zijn op haar uitgever dat die nog maar durfde te suggereren dat ze haar gender zou verdoezelen? Moest ze boos zijn op de jongens die anders haar boek niet zouden kopen? Moest ze boos zijn op de samenleving die het allemaal maar normaal vindt, en de genderuitgommig wegwuift als een doodgewone verkoperstruc? En is je boosheid uitdrukken überhaupt wel een goed idee? Want zal je boosheid erkend worden als legitiem? Als je er niet slim mee omgaat, allicht niet – zo valt af te leiden uit studies die Chemaly zelf weergeeft. Waar mannen immers het vaakste boos om worden zijn de negatieve emotionele reacties van vrouwen op gedragingen die de mannen stellen (2018, 79). Wanneer vrouwelijke studenten en docenten in onze opleiding Wijsbegeerte vroegen om meer vrouwelijke auteurs in de cursussen, werden vele mannelijke collega's boos omdat ze het als een kritiek op hun jarenlange staat van dienst en als een persoonlijke belediging beschouwden. De boosheid van vrouwen wordt gezien als een kritiek, en die lokt een de-

fensieve boze reactie uit. Zo gaat het vaak, zowel op publieke fora als in huiselijke kringen. Toch is Chemaly ervan overtuigd dat vrouwenwoede een bron van kracht is. Het komt erop aan om de boosheid te transformeren in een motor voor verandering. En dan wordt boosheid de weg naar bevrijding en niet naar destructie. Het komt erop aan, zegt ze, om een derde weg te vinden tussen de onderdrukte woede die gesymboliseerd wordt door haar gehoorzame, met servies gooiende moeder (“anger repressed and damaging”, p. 295) en de razernij en verbittering waarmee haar grootmoeder iedereen, inclusief haar kleinkinderen, van zich weg joeg (“anger expressed and disdained”, p. 295). Geen van deze twee vrouwen heeft met haar boosheid betekenisvolle verandering kunnen bewerkstelligen. Zij tonen de reële risico’s van het dilemma waar onderdrukte of ongelukkige vrouwen mee zitten: de ene koos voor de hoorn van het zwijgen en de andere koos voor de hoorn van het uitschreeuwen. Geen van beide is er gelukkiger van geworden. Maar het probleem, zegt Chemaly, was niet *hun* boosheid, maar een gebrek aan goed begrip *bij de anderen*.

Chemaly’s boek leest als een oplijsting van goede redenen voor vrouwen om kwaad te worden. Maar zoals door Mannes economie van mannelijk- en vrouwelijk-gecodeerde goederen wordt verklaard, is protesteren gevaarlijk en zelfs contra-productief voor diegenen van wie geen assertiviteit wordt verwacht. Hun mondigheid wordt al snel als ongeleefd beschouwd, hun zelfrespect als egocentrisme.¹⁵ En dan lijkt het de logica zelve om hard op te treden en de transgressie te bestraffen, waardoor de normen niet alleen worden bevestigd maar zelfs nog uitdrukkelijker nageleefd dan voorheen.¹⁶ De politiek filosofe Amia Srinivasan spreekt in dit verband over affectieve onrechtvaardigheid (‘affective injustice’). De spontane en gepaste reactie op onrecht is boosheid, argumenteert zij (2018). En dan is het oneerlijk om te verwachten dat mensen hun boosheid zouden onderdrukken om morele vooruitgang mogelijk te maken. Het gevaar dat het beoogde doel alleen maar verder weg schuift doordat mensen zich boos maken over het feit dat het doel nagestreefd wordt, wordt in de literatuur een ‘backlash’ genoemd (zie bv. Harrison e.a. 1994). Het is een terugval waar alle activisten mee vertrouwd zijn. In het geval van feministisch activisme komt er ook nog het probleem van de ‘double bind’ bij. Hillary Clinton kende dit duivelse dilemma, of deze ‘catch-22’ erg goed. Wanneer ze zich boos toonde om de seksistische manier waarop ze werd behandeld, werd ze als incompetent of onprofessioneel beschouwd. Een goede vrouw is meegaand, dienstbaar, flexibel, niet boos. Maar wanneer ze de goede

15. Dit is waarom Kate Manne misogynie ‘a self-masking problem’ noemt: “Trying to draw attention to it is illicit by the lights of the phenomenon itself, since women are supposed to minister to others, rather than solicit moral attention and concern on their own behalf” (2017, 282).

16. De polarisatie rond Zwarte Piet is een goed voorbeeld van die dynamiek. Dat het presidentschap van Barack Obama werd gevolgd door een president die terug wilde naar hoe het vroeger was (Let’s make America great again) kan ook als een backlash geduid worden.

vrouw speelde, kon ze evenmin overkomen als een geloofwaardige, daadkrachtige, ambitieuze kortom goede presidentskandidaat. Dat is het duivelse dilemma waarin vrouwen die van het pad afwijken verstrikt zitten. In de volgende sectie wordt een mogelijke oplossing voorgesteld.

Alleen kalmte kan ons redden

Chemaly en Manne tonen aan dat rolpatronen en verwachtingen dicteren in welke mate iemand woede mag tonen en kan gebruiken om verandering te bewerkstelligen. Ze vinden dat de verwachtingen ten aanzien van vrouwen en wat ‘onvrouwelijke’ emoties worden genoemd moeten veranderen. Chemaly schrijft in dit verband: “A society that does not respect women’s anger is one that does not respect women; not as human beings, thinkers, knowers, active participants, or citizens” (2018, xxii). Hoewel Rebecca Solnit het met dat punt eens is, twijfelt ze aan de juistheid van Chemaly’s oproep dat vrouwen hun woede meer zouden gaan tonen en gebruiken als hefboom voor verandering. Solnit schrijft: “One of the pitfalls in trying to establish equality is to confuse gaining power with unleashing rage. For all of us this is the conundrum: how, without idealizing and entrenching anger, can we grant non-white and non-male people an equal right to feeling and expressing it?” (2018, 49-50). Iedereen heeft even veel recht op het voelen en tonen van woede, maar dat wil nog niet zeggen dat de woede op zich een waardevolle emotie is. Solnit heeft het niet over het nut of de efficiëntie van woede, het is haar te doen om de morele of intrinsieke waarde van de emotie. Door dit te bevragen wil ze echter geenszins met de vinger wijzen naar vrouwen die zich boos maken. Die hebben dat recht. Vermoedelijk bedoelt Solnit iets analoog aan het argument voor het recht op vrije meningsuiting: iedereen moet dat recht toekomen in gelijke mate, maar we moeten niet per se waarde hechten aan alles wat mensen dan gaan zeggen. We moeten woede niet idealiseren, waarschuwt Solnit. De woede die opblaait in de samoeraï is duidelijk een reactie op een kwetsuur van zijn ego. Met zijn zwaard wil hij wraak nemen, hij wil het de wijze meester betaald zetten. Wraakzucht is niet nastrevenswaardig, daarover kunnen we het eens zijn. Dat Solnit deze parabel centraal zet in haar kritiek op Chemaly’s boek vind ik merkwaardig. Doet ze daarmee het onderscheid tussen boosheid en wraak vervagen? Is dat niet nefast?

De connectie tussen boosheid en wraak is door Martha Nussbaum gethematiseerd in haar boek *Anger and Forgiveness* (2016). Nussbaums argumenten tegen boosheid zijn algemeen morele argumenten, die gelden voor zowel mannen als vrouwen, voor zowel minderheden als meerderheden. Zij schreef het boek niet in de context van #metoo en ook niet als feministisch manifest. Het is eerder een stapsteen in haar jarenlange onderzoek naar de morele waarde van emoties. Nadat ze in een eerder werk schaamte reeds had gekenmerkt als een te vermijden emotie,

legt ze in *Anger and Forgiveness* uit waarom woede een menselijke maar geen wenselijke emotie is. Woede moet niet geherwaardeerd worden volgens haar. Integendeel. Woede moet gezien worden als vervlochten met illusoire overtuigingen over waar men recht op heeft. Nussbaum zou het eens zijn met de strategie gehanteerd in de BBC-documentaire: de zevenjarige meisjes moeten niet leren om vaker boos te worden. De opdracht ligt bij de jongens.

Voor Nussbaum bestaat de emotie woede uit twee noodzakelijke componenten: ten eerste de overtuiging dat iemand iets verkeerd heeft gedaan, en ten tweede het verlangen dat die persoon daarvoor zou boeten. Kwaadheid bevat dus essentieel de gedachte aan vergelding (payback): het zou goed zijn als de overtreder gestraft wordt of iets slechts overkomt. Daarin is kwaadheid anders dan de emotie van verdriet (waar enkel de overtuiging dat dat iets slechts gebeurd is noodzakelijk is). Kwaadheid kan op twee manieren heel logisch aanvoelen, analyseert Nussbaum. Ofwel is de wens tot vergelding een wens om de ander te vernederen zoals men zichzelf vernederd voelde (dit noemt ze 'the road of status'). Ofwel is de wens tot vergelding het verlangen naar compensatie voor het aangedane leed ('the road of payback'). Maar die logica is misleidend. De wens dat een ander zou boeten is ofwel irrationeel ofwel narcistisch, argumenteert Nussbaum. Woede is irrationeel in zoverre het onnozel is om te geloven in een kosmische balans van pijn, alsof de pijn die de overtreder lijdt de geleden schade van het slachtoffer ongedaan zou kunnen maken. En woede is narcistisch in zoverre gemotiveerd door een wens om de andere te willen laten zien wie de sterkste is, om een sociale status herop te eisen. Deze wens is niet irrationeel omdat het inderdaad zo is dat kwaadheid kan vernederen en zo een soort balans herstellen maar het denken in termen van die balans is moreel problematisch, stelt Nussbaum. Er zijn immers belangrijkere waarden om zich op te concentreren dan het pantser waarmee je je in de sociale ruimte begeeft.

Nussbaums argument vraagt om een eerlijke, ontwapende blik op de eigen emoties. Er huist inderdaad iets van vergeldingsdrang in de emotie boosheid, dat strookt met de ervaring.¹⁷ Nussbaum stelt bovendien, en dat lijkt mij controversiëler, dat die vergeldingsdrang soms eufemistisch en daarom volgens Nussbaum misleidend wordt voorgesteld als zelfrespect. Boze gedachten zoals "en wat denken zij wel, ik laat niet op mijn kop zitten en zal ze dat eens laten voelen ook" zijn voor Nussbaum echter geen teken van zelfrespect. Zelfrespect heeft immers geen vergelijking met anderen nodig, zelfrespect is niet te bekomen door zich af te zetten tegen anderen. Zelfrespect is een houding die aan zichzelf genoeg heeft. Boosheid daarentegen is een reflex van zelfverdediging tegen een gepercipieerde aanval of bedreiging. De gedachte "ik ga mij hier niet laten doen" komt heel natuurlijk,

17. Volgens Agnes Callard (2020) is dat zelfs de kern van woede die we niet kunnen mooipraten zonder de emotie zelf te verminken.

maar Nussbaum ziet het goed dat in die gedachte een zekere vorm van geweld zit, een wens om orde te scheppen, om anderen te beïndrukken.

Maar kan de wens om orde te herstellen, om haar, hun of zijn rechten onder de neus te wrijven van de anderen niet heel legitiem zijn? Nussbaum laat een deur open voor een bepaalde vorm van woede die ze overgangswoede noemt ('the road of transition'). In sociale ontvoogdingsstrijden kan woede wel een legitieme rol spelen, zegt ze, maar het is belangrijk dat het gezien en ingezet wordt als een overgang. Deze woede is toekomstgericht en is daarin anders dan de 'payback', de vergelding voor wat geweest is. Bovendien is de waarde van deze woede instrumenteel, volledig afgeleid van de waarde van de transitie. 'Transitional anger' heeft in dit kader een epistemische waarde, ze is als het ware de kanarie die erop wijst dat iets loos is. Zaak is dan om zo snel mogelijk de koolmijn te verlaten en een andere omgeving te creëren. Als het zonder kanarie kan, des te beter. En sowieso is de waarde van de woede slechts tijdelijk: zo snel mogelijk moet die getransformeerd worden naar een blik op de toekomst, een positieve energie om ergens *voor* in plaats van ergens *tegen* te vechten. Volgens Nussbaum waren Gandhi, Mandela, Luther King meesters in het omkneden van collectieve woede tot constructieve inzet, en waren ze daarom zulke succesvolle leiders van revoluties. Net als Nussbaum verwijst ook Solnit naar morele voorvechters of activisten die volgens haar niet gemotiveerd werden door woede maar door liefde: een liefde voor rechtvaardigheid, voor gelijkheid en voor de mensen die lijden onder het gebrek eraan. Ze besluit haar kritische reflectie op de boeken van Traister en Chermaly als volgt: "Most great activists – from Ida B Wells to Dolores Huerta to Harvey Milk to Bill McKibben – are motivated by love, first of all. If they are angry, they are angry at what harms the people and phenomena they love, but their urges are primary protective, not vengeful. Love is essential; angers is perhaps optional" (Solnit 2018, 53).

Amia Srinivasan (2018) zou woede niet optioneel willen noemen. Het is volgens haar de gepaste reactie op onrecht. Collectieve kwaadheid op een onrechtvaardig systeem is waardevol op zich – en niet enkel als middel tot transitie, spreekt ze Nussbaum tegen. Onrecht vraagt om boosheid. En het vervolgens uitdrukken van die boosheid is op zich waardevol als uiting van gedeelde verontwaardiging, en medeleven met slachtoffers, zelfs wanneer die uiting van woede contra-productief is. Wie opmerkt dat boos worden om onrecht de zaken alleen maar erger maakt, moet volgens Srinivasan het volgende beargumenteren: "why prudential considerations must overwhelm aptness considerations" (2018, 134). Bovendien heeft woede niet alleen een tijdelijke epistemische waarde maar ook een langdurige motivationele waarde, argumenteert Srinivasan verder. De strijd tegen structureel onrecht kan immers vele jaren in beslag nemen. Zoals door Audre Lorde opgemerkt in haar werk 'The Uses of Anger' stemt Srinivasan ermee in dat boosheid een krachtige emotie is die de nodige energie kan geven (2018, 216).

Uit dit laatste argument blijkt dat Srinivasan de waarde van woede verbindt met gerichtheid op de toekomst, woede als hulp om vol te houden bij het aanklaarten van onrecht en het creëren van een betere wereld. Maar dat is niet de woede die Nussbaum bekritiseert. Vergeldingsdrang is per definitie geketend aan het verleden, en het is in die vorm dat woede volgens Nussbaum irrationeel of immoreel is. Ook wanneer we naar Chemaly's interpretatie van boosheid kijken, valt er een spraakverwarring op. Chemaly geeft geen definitie van wat ze bedoelt met woede, maar ze maakt terloops een onderscheid tussen 'resentment' en 'anger'. "Anger is a forward-looking emotion, rooted in the idea that there should be change. Resentment on the other hand, is locked in the past and usually generates no meaningful difference in the situation" (2018, 89). Het is duidelijk dat Chemaly hier de betekenissen van termen *stipuleert*, en niet afleidt uit het dagelijkse taalgebruik. Zij begrijpt 'resentment' als een destructieve emotie die niets oplevert, wat we in het Nederlands 'wrok' noemen. Maar 'resentment' hoeft niet te verwijzen naar een emotie die wij wrok zouden noemen. Net zomin als boosheid per definitie een vooruitziende emotie is. Wanneer Nussbaum en Chemaly met elkaar in discussie zouden gaan (dat doen ze niet, Chemaly verwijst nergens naar Nussbaum) bestaat de kans dat ze naast elkaar zouden praten. In de volgende sectie stel ik daarom een terminologische scherpstelling voor. Maar dat sluit niet uit dat zelfs als we de terminologische verwarring wegnemen, er een meningsverschil staande blijft. Voor Nussbaum is woede hoogstens een noodzakelijk kwaad, een fase van bewustwording, en eenmaal het onrecht duidelijk is moet men andere motieven en emoties aanboren, zoals empathie en compassie. Voor Chemaly moet boosheid niet plaats ruimen voor iets anders, maar hoogstens gecultiveerd worden, dit wil zeggen, nuttig gemaakt worden zodat ze tot verandering kan leiden.

Vrouwmens, verontwaardig je

In juli 2020 sprak Amerikaanse politica en congresslid Alexandria Ocasio-Cortez het Huis van Afgevaardigden toe met een striemende kritiek op de misogyne uitspraken die een ander congresslid over haar had gedaan.¹⁸ Op de trappen van het Capitool had Afgevaardigde Ted Yoho aan Ocasio-Cortez gezegd wat hij vond van haar opmerkingen over de misdaadcijfers in New York (zij had een verband gelegd met armoede). Hij noemde haar "crazy," "disgusting," "dangerous" and "out of [her] mind". Zij noemde zijn opmerkingen onbeleefd, en hij daalde verder de trappen af terwijl hij zei "I'm rude? You're calling me rude?". Later vernam ze dat

18. De toespraak is online te vinden. Een transcript staat hier: <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/Ocasio-Cortez-alexandria-ocasio-cortez-speech-full-transcript-video-republican-a9635816.html>

Yoho beneden aan de trappen van het Capitool in het bijzijn van journalisten haar een “fucking bitch” had genoemd.

Ocasio-Cortez herhaalde Yoho’s woorden met nadruk en liet ze doordringen: “These were the words that Representative Yoho levied against a Congresswoman, the Congresswoman that not only represents New York’s 14th Congressional District, but every congresswoman and every woman in this country, because all of us have had to deal with this in some form, some way, some shape, at some point in our lives.” Van bij het begin van haar toespraak is duidelijk dat ze een veel breder punt wil maken dan haar persoonlijke kwetsuur. Een ‘fucking bitch’ genoemd worden kwetst haar nauwelijks nog, legt Ocasio-Cortez uit. Het werd immers al vele malen naar haar hoofd geslingerd. “I have tossed men out of bars that have used language like Mr. Yoho’s, and I have encountered this type of harassment riding the subway in NYC. This is not new.” Ze voegt eraan toe: “And that is the problem.” Het gewelddadige en onderdrukkende aan dit taalgebruik is zo alledaags geworden dat we het haast zouden trivialisieren. Maar Ocasio-Cortez wil er de aandacht op vestigen, omdat stilzwijgen anders als stil goedkeuren kan worden beschouwd. Alsof het ‘normaal’ is dat mannen hun boosheid op hun politieke vrouwelijke tegenstrevers op misogynne manier botvieren. Want wat Yoho deed, is geen alleenstaand geval natuurlijk.¹⁹ Terecht wijst Ocasio-Cortez op het feit dat er een andere man naast Yoho liep, en dat die liet begaan. “Mr. Yoho was not alone. He was walking shoulder to shoulder with Representative Roger Williams. And that’s when we start to see that this issue is not about one incident. It is cultural. It is a culture of lack of impunity, of accepting of violence and violent language against women, an entire structure of power that supports men.”

Eerst dacht ze het incident zo te laten, maar ironisch genoeg, was het de verontschuldiging van Yoho die haar pas echt boos maakte. Die verontschuldiging legde bloot dat Yoho geen idee heeft van wat misogynie is, hoezeer zijn gedrag tegen Ocasio-Cortez het product is van een misogynne cultuur en hoezeer hij er, als lid van het Huis van Afgevaardigden, actief aan bijdraagt dat misogynie aanvaardbaar is. Yoho verontschuldigde zich namelijk met de volgende warrige uitleg: “Having been married for 45 years with two daughters, I’m very cognizant of my language. The offensive name-calling words attributed to me by the press were never spoken to my colleagues and if they were construed that way, I apologize for their misunderstanding.” Ocasio-Cortez geeft te verstaan dat ze niet bezorgd is om haar persoonlijke kwetsuur (Ze zegt: “I do not need Representative Yoho to apologise to me. Clearly, he does not want to”.) De emotie die haar motiveert is

19. Een andere beroemde toespraak over misogynie en seksisme in de politiek werd gegeven door de Australische premier Julia Gillard in 2012. Haar ‘misogyny speech’ werd in 2020 door de Australiërs verkozen als meest memorabele televisie-moment, en is makkelijkop het internet terug te vinden.

niet boosheid maar kunnen we beter duiden als verontwaardiging, zoals ik zo meteen zal uitleggen.

Ocasio-Cortez is verontwaardigd dat niemand anders het probleem benoemt en dat Yoho ermee wegstrekt. “I could not allow my nieces, I could not allow the little girls that I go home to, I could not allow victims of verbal abuse and worse, to see that — to see that excuse — and to see our Congress accept it as legitimate, and accept it as an apology, and to accept silence as a form of acceptance.” Want wat Yoho doet, is zijn dochters gebruiken als excuus. Hij insinueert dat hij geen vrouwenhater kan zijn want hij heeft een vrouw en twee dochters die hij liefheeft. Hij teert met andere woorden op de psychologische invulling van misogynie die door Kate Manne is onderuit gehaald. Maar vrouwenhaat is een sociale structuur, geen persoonlijk gevoel waarvan een individu zelf zou kunnen beslissen of hij het heeft of niet. Ocasio-Cortez doorprikt het excuus als een ballon: “Having a daughter does not make a man decent. Having a wife does not make a decent man. Treating people with dignity and respect makes a decent man.” Maar belangrijker nog is dat ze het excuus omdraait en toont dat Yoho de zaken alleen nog maar erger heeft gemaakt. Door zijn dochters te gebruiken als excuus (wat zouden zij daar zelf van vinden?) maakt hij hen deel van een probleem dat niet aan hen is om op te lossen. Als stille pionnen worden ze ingezet in een machtsspel dat zich boven hun hoofden afspeelt en dat overduidelijke misogynie trekt. Dat een man van een bepaalde vrouw houdt, sluit nog niet uit dat die man misogynie uitspraken kan doen. Dat is een van de voordelen van Mannes niet-psychologische invulling van misogynie: vrouwenhaat is geen individuele emotie die door een individu zou kunnen weerlegd worden door te wijzen op vrouwen die hij liefheeft. Vrouwenhaat is een sociaal-politiek fenomeen dat in stand wordt gehouden door vijandige uitlatingen zoals die van Yoho en de lakse houding van de omstaanders. Laat het congres Yoho wegstrekken met zijn excuus dat hij geen vrouwenhater is want dat hij niet *alle* vrouwen ‘fucking bitches’ vindt? Als we dat toelaten, zegt Ocasio-Cortez, dan heeft misogynie weer gewonnen, en dan is stilzwijgend permissie gegeven aan alle liefhebbende vaders en echtgenoten om denigrerende uitspraken over vrouwen te doen. “Now, what I am here to say is that this harm that Mr. Yoho levied — tried to levy — against me was not just an incident directed at me, but when you do that to any woman, what Mr. Yoho did was give permission to other men to do that to his daughters. In using that language in front of the press, he gave permission to use that language against his wife, his daughters, women in his community, and I am here to stand up to say ‘that is not acceptable.’”

Ocasio-Cortez is niet boos om het verwijt dat haar is gemaakt. Ze is *verontwaardigd* om het feit dat dochters en echtgenotes gebruikt worden als excuus voor vrouwonvriendelijk gedrag. Het verschil tussen boosheid en verontwaardiging verwijst naar een onderscheid dat door de Britse filosoof P.F. Strawson is gemaakt

tussen de persoonlijke reactieve attitudes en de plaatsvervangende ('vicarious') reactieve attitudes. In zijn bekende artikel 'Freedom and Resentment' (1962) beschrijft Strawson de normale omgangsvormen tussen mensen wanneer die bv. elkaar iets kwalijk nemen of elkaar willen bedanken. Mensen reageren spontaan op elkaars handelingen met boosheid, dankbaarheid, trots, ergernis, enz. Deze emoties noemt Strawson reactieve attitudes en hij denkt dat ze een onvervangbare en onmisbare rol spelen in het morele leven. Af en toe schorten we een reactieve attitude op wanneer we denken dat iemand bv. onder invloed handelde, of oververmoeid is, of niet bij zinnen, of nog niet volwassen genoeg. Dan nemen we een objectieve attitude aan, zegt Strawson, waarmee hij een objectiverende houding bedoelt. Zo'n houding is soms gepast, maar niet veralgemeenbaar volgens hem. Terwijl vele filosofen zich interesseren in het onderscheid tussen reactieve en objectieve attitudes, ben ik in de context van dit artikel geïnteresseerd in het onderscheid tussen de twee soorten van reactieve attitudes. Het is pas met de *plaatsvervangende* reactieve attitudes dat we in het morele domein treden, zou ik willen argumenteren. Dat iemand boos wordt als haar, hun of zijn eigenbelang geschaad wordt, is immers nog geen bewijs van morele sensitiviteit.²⁰ Zolang mijn reacties op de handelingen van medemensen zich beperken tot boosheid ('resentment') om wat mij wordt aangedaan of dankbaarheid om wat mij te beurt valt, is het mogelijk om mijn emotionele leven te reduceren tot egoïsme of zelfbevrediging. Moraliteit draait om het overstijgen van het eigenbelang, en een bewijs van dat vermogen vinden we in de emotie van verontwaardiging opgevat als een plaatsvervangende reactieve attitude. Wie zich verontwaardigt, is boos om wat niet haarzelf maar een ander wordt aangedaan. Wie verontwaardigd is, verplaatst zich in de schoenen van die derde en voelt mee met wat die ondergaat.

In haar speech beschrijft Ocasio-Cortez het voorwerp van haar verontwaardiging als dehumanisering. Het is de ontmenselijking van vrouwen die denigrerende seksistische uitspraken fout maakt, denkt zij. "Dehumanising language is not new. And what we are seeing is that incidents like these are happening in a pattern. This is a pattern of an attitude towards women and de-humanisation of others." Van deze uitspraak zou Kate Manne zeggen dat Ocasio-Cortez zich vergist. In *Down Girl* noemt Manne het een veel voorkomende misvatting om in vrouwenhaat een vorm van ontmenselijking te zien. Ik denk dat Manne gelijk heeft: Ted Yoho probeerde niet om Ocasio-Cortez te ontmenselijken met zijn vulgaire seksistische belediging. Integendeel. Door iemand zo te beledigen benadruk je en vooronderstel je haar mens-zijn. Een dier valt immers niet te beledigen.

20. Iemand als Iris Murdoch zou zelfs het tegendeel beweren: het ego noemt zij de vijand van de moraliteit. In Schaubroeck (2020) leg ik haar opvattingen over moraal en het ego uit. Wegens plaatsgebrek kan ik in dit artikel niet onderzoeken hoe haar idee van morele ontwikkeling als ontzeling past bij mijn voorstel om verontwaardiging als een essentieel morele emotie te beschouwen.

Of in de termen van Strawson die ook Kate Manne overneemt: enkel ten aanzien van mensen kunnen we reactieve attitudes tentoon spreiden.²¹

Manne speelt met het retorische stijlmiddel van de overdrijving wanneer ze stelt dat vrouwen niet onmenselijk worden maar juist gestraft worden omwille van hun al te menselijk zijn (Manne 2017, 176). Nog afgezien van de hyperbool, zit er een interessant inzicht in Mannes observatie. Yoho was er inderdaad niet op uit om Ocasio-Cortez als onmens neer te zetten, hij wilde haar vernederen en haar als vrouw ‘op haar plaats zetten’, namelijk ver beneden hem, waar ze hem dienstbaar en gehoorzaam hoorde te zijn. Daarom zou een boze reactie door Ocasio-Cortez als olie op het vuur zijn geweest. Want de vernedering komt voort uit de wens om Ocasio-Cortez het zwijgen op te leggen en die verwachting zou ze een tweede maal frustreren door zichzelf te willen verdedigen. Die ‘double bind’ wist Ocasio-Cortez te omzeilen door niet boos te zijn, maar verontwaardigd. Ze reageerde niet op de vernedering die ze persoonlijk onderging maar wachtte op het moment dat niet enkel zij maar alle vrouwen geïmpliceerd werden in Yoho’s denigrerende uitspraken.

Verontwaardiging is een ondergewaardeerd wapen in de strijd tegen misogynie, wil ik met dit artikel poneren. Het vermijdt de morele problemen die in sectie 2 genoemd zijn, en behoudt het emancipatorisch potentieel waar de feministische auteurs in sectie 1 naar op zoek zijn. In verontwaardiging zit niet de door Nussbaum bekritiseerde ‘payback’ logica, aangezien het geen zelfdefensieve reactie is. Verontwaardiging is duidelijk iets anders dan wraakzucht, en Solnit generaliseert het wraakzuchtige van de samurai onterecht naar alle vormen van boosheid. Misschien had Chemaly haar boek de titel ‘*outrage becomes her*’ kunnen meegeven om elke schijn van verwarring tussen persoonlijke wraak en morele verontwaardiging te vermijden.

Besluit

De uitgangsvraag van dit artikel luidde hoe diep het water tussen voor- en tegenstanders van woede eigenlijk is. In mijn antwoord heb ik onderscheiden blootgelegd tussen verscheidene functies, vormen, voorwerpen, en redenen van/ voor woede. Deze onderscheiden nuanceren de zwart-wit-tegenstelling. Wat levert de demarcatie van verontwaardiging nu op voor het feminisme? Wat is met andere woorden mijn positieve bijdrage aan het maatschappelijk debat? Een pleidooi voor de erkenning van het unieke karakter en de specifieke waarde van verontwaardiging valt uiteen in een dubbele oproep: ten eerste voor de persoonlijke ethiek en ten tweede voor de publieke moraal. Wanneer je persoonlijk benadeeld

21. Nuanceringen zijn nodig, bijvoorbeeld in de interactie met huisdieren, maar dat er een contrast is tussen hoe mensen met elkaar omgaan en met dieren is in grote lijnen aanvaardbaar neem ik aan.

wordt en woede voelt opkomen, kan je een morele filter toepassen door je af te vragen of je boos bent omdat je ego gekwetst is (al te menselijk maar geen goede reden, zoals Nussbaum uitlegt) of omdat een onrecht heeft plaatsgevonden. Een distinctieve vraag is dan of je ook boos zou maken als je deze benadeling observeerde in anderen. En de tweede oproep volgt er logisch uit: we zouden ons vaker moeten afvragen of de geobserveerde benadeling van anderen geen verontwaardiging zou moeten oproepen. Als we zien dat een vrouw niet wil ingaan op de avances van een man die blijft aandringen omdat hij vindt dat hij recht heeft op haar aandacht, zouden we de dynamiek kunnen doorbreken en doen wat deze vrouw gevangen in de ‘double bind’ niet kan: wees verontwaardigd, en bespaar de vrouw dat zij zich moet boosmaken met alle risico’s van een terugslag (‘backlash’) van dien. Merk machtsverschillen op en wees een bondgenoot van de machtelozen. Het is hierbij belangrijk om op te merken dat macht en machteloosheid contextgebonden zijn. In sommige contexten kan een vrouw (met een witte huid bijvoorbeeld) machtiger zijn dan een andere vrouw of man (met een donkere huid). Wie kan optreden als bondgenoot, varieert daarom van context tot context. Bondgenootschap is overigens niet onbesproken (zie MacKinnon 2017). In de context van bijvoorbeeld racisme kunnen bondgenoten meer kwaad dan goed doen omdat ze de mythe van ‘the white saviour’ niet-intentioneel bevestigen. En ook in de strijd tegen seksisme is het niet denkbeeldig dat mannen hun steun aan de vrouwenzaak al dan niet intentioneel gebruiken als een manier om hun eigen macht te manifesteren en te bestendigen. Toch sta ik aan de kant van Rebecca Solnit (2017b) wanneer ze argumenteert dat vrouwen mannen nodig hebben in hun strijd voor gelijkheid.²² Denk aan het voorbeeld van de boze klant die verwacht dat de ober hem bedient. Stel dat de als ober waargenomen persoon probeert uit te leggen dat de klant zich vergist, en hij niet aan de verwachting om hem te bedienen kan voldoen. Zal de klant die boodschap willen horen? Zal die zich bezinnen en zijn aannames onder de loep nemen, of zal de verdediging door ‘de ober’ als een rode lap op een stier werken (“is die luiरिक nu nog weerbarstig ook?”)? De kans is groot dat bezinning veel sneller volgt wanneer een buitenstaander op de vergissing wijst en de foute verwachting blootlegt. De manier om het hoofd te bieden aan het probleem van de ‘double bind’ is om het ego (en de kwetsuren eraan in een directe uitwisseling) te ontwijken. Geef het licht geraakte ego geen kans, en neem het voor elkaar op. Concentreer je niet op je boosheid om persoonlijke benadeling, maar ontwikkel je vermogen tot verontwaardiging om wat anderen wordt aangedaan. Dat vermogen is wat ons in essentie tot morele

22. Manne besteedt veel aandacht aan rechtszaken in de USA zoals diegene die verbeeld wordt in de roman en film ‘To Kill a Mockingbird’: van empathie voor de mannelijke verdachte was in die rechtszaak geen sprake, integendeel. Hij was immers zwart. De publieke sympathie viel helemaal ten deel aan het witte, vrouwelijke slachtoffer.

wezens maakt, en zich daarop concentreren is wat in één moeite ook de patstelling in feministische discussies over de waarde van boosheid kan opheffen.

Bibliografie

- Beard, Mary. 2017. *Women and Power. A manifesto*. London: Profile.
- Blau, Francine en Lawrence Kahn. 2017. "The Gender Wage Gap: Extent, Trends, and Explanations". *National Bureau of Economic Research*. Geraadpleegd op 8 januari 2021. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w21913/w21913.pdf
- Brake, Elizabeth. 2012. *Minimizing Marriage: Marriage, Morality, and the Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble. Gender and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Callard, Agnes e.a. 2020. *On Anger*. Boston: Boston Review/Forum.
- Chemaly, Soraya. 2018. *Rage Becomes Her. The Power of Women's Anger*. New York: Atria.
- Cox, Deborah e.a. 2000. "Anger and Depression in Girls and Boys: A Study of Gender Differences". *Psychology of Women Quarterly* 24(1):110-112.
- Criado Perez, Caroline. 2019. *Invisible Women: Exposing data bias in a world designed for men*. London: Random House.
- Dahl, J., Vescio, T., & Weaver, K. 2015. "How threats to masculinity sequentially cause public discomfort, anger, and ideological dominance over women". *Social Psychology*, 46(4): 242-254.
- De Beauvoir, Simone. 1949. *Le Deuxième Sexe*. Paris: Gallimard.
- Eaton, Anne. 2013. "What's Wrong With the Female Nude?" In *Art and Pornography*, red. J. Levinson en H. Maes, 277-308. Oxford: Oxford University Press.
- Education and Employers, and partners. 2018. *Drawing the future. Exploring the career aspirations of primary school children from around the world*. Geraadpleegd op 8 januari 2021. <https://cica.org.au/wp-content/uploads/DrawingTheFuture.pdf>
- Fine, Cordelia. 2011. *Delusions of Gender: How Our Minds, Society, and Neurosexism Create Difference*. New York: W.W.Norton & Company.
- Fine, Cordelia. 2018. *Testosterone Rex. Unmaking the Myths of Our Gendered Minds*. London: Icon Books.
- Harrison, Beverly W. e.a. 1994. Roundtable Discussion: Backlash. *Journal of Feminist Studies in Religion* (10: 1): 91-111.
- Kant, Immanuel. 1997. *Lectures on Ethics*, red. Peter Heath en J.B. Schneewind, vertaald door Peter Heath. Cambridge: Cambridge University Press.
- Langton, Rae. 2009. *Sexual Solipsism: Philosophical Essays on Pornography and Objectification*. Oxford: Oxford University Press.
- MacKinnon, Rachel. 2017. "Allies Behaving Badly". In *The Routledge Handbook of Epistemic Injustice*, red. Ian James Kidd, José Medina, Gaile Pohlhaus, 167-174. New York: Routledge.
- Manne, Kate. 2017. *Down Girl. The Logic of Misogyny*. Oxford: Oxford University Press.

- Manne, Kate. 2020. *Entitled. How Male Privilege Hurts Women*. New York: Crown Publishing.
- Martin, Adrienne. 2014. *How We Hope. A Moral Psychology*. Princeton: Princeton University Press.
- McGeer, Victoria. 2008. "Trust, hope and empowerment". *Australasian Journal of Philosophy* 86 (2): 237-254.
- Nussbaum, Martha. 1995. "Objectification". *Philosophy and Public Affairs* 24(4): 249-291.
- Nussbaum, Martha. 2016. *Anger and Forgiveness. Resentment, Generosity and Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Rippon, Gina. 2019. *The Gendered Brain. The new neuroscience that shatters the myth of the female brain*. Londen: Harmony Books.
- Schaubroeck, Katrien. 2019. "Romantische liefde en het huwelijk: moeten we het kind met het badwater weggooien?" *Filosofie en Praktijk* 40 (11): 43-62.
- Schaubroeck, Katrien. 2020. *Iris Murdoch. Een filosofie van de liefde*. Antwerpen: Letterwerk.
- Solnit, Rebecca. 2017a. "A Short History of Silence". In *The Mother of All Questions*, R. Solnit, 17-68. Londen: Granta Books.
- Solnit, Rebecca. 2017b. "Feminism: The Men Arrive". In *The Mother of All Questions*, R. Solnit, 97-110. Londen: Granta Books.
- Solnit, Rebecca. 2018. "All the Rage. What a literature that embraces female anger can achieve". *The New Republic* 24 September 2018.
- Srinivasan, Amia. 2018. "The Aptness of Anger". *The Journal of Political Philosophy* (26: 2): 123-144.
- Strawson, P.F. 1962. "Freedom and Resentment". *Proceedings of the British Academy* 48: 187-211.
- Vandermassen, Griet. 2019. *Dames voor Darwin*. Antwerpen: Houtekiet.
- Wharton, Michelle e.a. 2014. "The impact of masculinity on anger arousal in ambiguous situations". *Journal of relationships research*, 5 (1): 1-5. doi: 10.1017/jrr.2014.1.